

DİLÇİLİK

UOT 81

FEİLİN QRAMMATİK KATEQORİYALARININ
ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sultan M.SEYİDOVA *

Məqalədə nitq hissələri içərisində öz semantikasının zənginliyi ilə seçilən feilin qrammatik kateqoriyalarının üslubi imkanları araşdırılır. Feilin təsirlilik, növ, inkarlıq, zaman və şəkil kateqoriyalarının üslubi-morfoloji əlamətlərinin tədqiqi zamanı belə bir nəticə hasil olur ki, kommunikasiya prosesində dilin lüğət tərkibinin milli layını təmsil edən feillər həm öz semantik-funksional xüsusiyyətləri, həm də üslubi çalarlarının rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Müəllif araşdırmanın əsas hissəsini feilin zaman kateqoriyasının morfoloji əlamətlərinin ifadə etdiyi və ümumi zaman anlayışında motivləşmə yaradan zaman şəkilçilərinin mətn daxilində oynadığı rola həsr etmişdir. Müxtəlif zamanların idi, imiş, isə hissəcikləri ilə işlənməsinə diqqəti cəlb edən araşdırmaçı bu hissəciklərin feillardə yaratdığı incə mənə çalarlarını bədii ədəbiyyatdan seçilmiş konkret nümunələrlə əsaslandırır.

Məqalədə feilin təsriflənməyən formalarının üslubi keyfiyyətləri digər nitq hissələri ilə müqayisədə verilir, hərəkət məfhumunun əşya, əlamət, tərz və b.k. ümumi qrammatik əlamətlərlə qaynayıb-qarışması nəticəsində yeni lingvistik cəhətlərin ortaya çıxarılması dil axınında keyfiyyət məzmunu kimi qiymətləndirilir.

Müəllifin gəldiyi elmi nəticə isə belədir ki, feil kateqoriyalarının üslubi imkanlarının öyrənilməsi dünyanın zəngin dillərindən biri olan Azərbaycan dilinin milliliyini, daxili potensial qüvvəsini bir daha əyani şəkildə sübuta yetirir. Morfoloji kateqoriyaların söz birləşməsi, cümlə və mətn daxilində reallaşması bir tərəfdən qrammatik vahidlərin sintaktik mühitdə daha dərinlən öyrənilməsinə yardım edir, digər tərəfdən isə onların morfoloji kateqoriyalar əsasında meydana çıxdığını göstərir.

Açar sözlər: üslubi morfologiya, qrammatik kateqoriyalar, feilin zaman kateqoriyası, “idi”, “miş”, “isə” hissəcikləri, feilin təsriflənməyən formaları

Giriş. İstər əsas, istərsə də köməkçi nitq hissələri öz istifadə imkanları etibarilə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, isimlər və feillər bu baxımdan xüsusilə seçilir. Belə ki, bu nitq hissələri gözlə görünən və görünməyən bütün varlıqları əhatə etdiyi üçün həmin nitq hissələrindən istənilən bir üslubda istifadə olunması istisna olunmur. İsmi və feilin zəngin qrammatik kateqoriyaları

* BDU, dosent, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru; sultanseyidova@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0002-6961-7960

nitqdə onların fəaliyyətinə geniş yer verir. Bu nitq hissələri təkcə qrammatik xüsusiyyətləri ilə deyil, fikrin üslubi baxımdan ifadəsi üçün də geniş material verir; belə ki, hər hansı bir isim və ya feil öz leksik-qrammatik mənasından əlavə, ayrı-ayrı üslubi çalarlara da malikdir. Bu cəhətdən feil xüsusilə fərqlənir.

Feilin qrammatik kateqoriyalarının üslubi xüsusiyyətləri. Məlumdur ki, feil dilimizdə həm məzmunu, həm də milliliyi ilə digər nitq hissələrindən seçilir. Feilin zaman, növ və forma etibarilə seçilməsi onun üslubi imkanlarının zənginliyindən xəbər verir. “Feillər semantik rəngarəngliyinə görə də fərqlənir. Qrammatik kateqoriyalarının çoxluğu və müxtəlifliyi feillərin semantik çalarlarını bir qədər də artırır” [8, 304-305].

Adlardan feil düzəldən şəkilçilər söz yaradıcılığı vasitəsi kimi birmənalı şəkildə qəbul olunur, lakin feildən düzələn feillər bəzi dilçilər tərəfindən (məsələn, prof. Y. Seyidov) düzəltmə söz kimi qəbul edilmir. Onlarda yalnız obyekt~ subyekt münasibətlərinin dəyişməsi qeyd olunur ki, bu da feilin müxtəlif qrammatik məna növlərini yaradır. Əslində bir çox feillərdə növ fərqi mətnin köməyi ilə müəyyənləşir. Məsələn, *atıldı. çəkildi, açıldı, bəzəndi* tipli feillər növ əlamətinə görə yalnız mətn daxilində fərqlənir. Bəzən bir-birinə bənzəyən feillərin məchul və ya qayıdış növdə olması onların -ıl⁴ və ya -ın⁴ şəkilçisi ilə işlənməsindən asılı olur. Məsələn:

Bahar döyüldü, söyüldü və soyuldusa da, qorxusundan evlərinə gedə bilmədi (Mir Cəlal);

Elə ki əllini aşırdı yaşı,

Artıq çəkilmədi heç yerdə adı;

Onun saçları da dibdən töküldü;

Hər ürəkdə bir pəncərə,

Açılmışdır Şərqə sarı (S. Vurğun);

Əlindəki donu sinəsinə tutub geri çəkildi;

Sakitcə:

- Soyun yat. Ayaq üstə niyə durursan? -dedi (İ. Sıxlı).

Nümunələrdə verilən feillərin dördü məchul, dördü isə qayıdış növdədir. Göründüyü kimi, növə görə fərqlənmə yalnız şəkilçi ilə deyil, həm də mətnin məzmunu ilə bağlıdır.

Feillərdə zaman kateqoriyası öz işləkliyinə görə daha fəal olan və eyni zamanda, işlədilmə məqamında səhvlərə yol verilən kateqoriyalardan sayılır.

Y. Seyidov feilin zaman kateqoriyası haqqında yazır: “Feilə məxsus bu qrammatik kateqoriya dildə çox əhəmiyyətli yer tutmaqla nitqin təşkilində mühüm rol oynayır. Azərbaycan dilində feilin zaman kateqoriyası feillərin hamısını eyni dərəcədə əhatə edən və morfoloji cəhətdən tam formalaşmış olan qrammatik kateqoriyadır” [8, 334].

Nəqli keçmiş zaman -mış⁴ və -ib⁴ şəkilçiləri vasitəsilə formalaşır; bu şəkilçilər üslubi cəhətdən fərqlənir: birinci şəkilçi ilə yaranan feil hərəkətin baş verdiyini qətiyyətlə iqrar edir və nisbətən arxaıkləşmişdir. Təsadüfi deyildir ki, bu şəkilçili feillər daha çox elmi üsluba aid olur və məlumat xarakterli mətn-

lərdə işlənir. Bədii əsərlərdə isə bu şəkilçilərin “təklidə işlənməsi”nə (*idi, imiş, isə* hissəcikləri olmadan) az təsadüf olunur; “idi” hissəciyi ilə işlənənlər üstünlük təşkil edir. Məsələn:

I. *Toyuq-cücə qorxudan samanlığa dolmuşdu. Gün xeyli qalxmışdı. Torpaq yolların və cığırın tozu xal-xal olmuşdu* (İ.Şıxlı);

II. *Girib xəyalımın qoluna təkcə
Özümlə həmsöhbət olmuşam indi;
Gecədən gündüzə gedən yolumda
Bu göz yaşlarına çox uduzmuşam;
Hələ səsim ucalmayıb,
El gücündən güc almayıb,
Hələ ürək qocalmayıb...* (M.Araz).

Bədii ədəbiyyat üzrə müşahidələr onu göstərir ki, I tiplə müqayisədə II tip nümunələrə az rast gəlinir. Bu şəkilçiləri sinonim şəkilçi hesab edən prof. Y.Seyidov yazır: “Ancaq *-ib, -ib, -ub, -üb* şəkilçisinin işlənmə dairəsi, nisbətən, məhduddur. *-Mış, -miş, -muş, -müş* şəkilçisi şəxslərin hər üçünə aid olan feillərlə işləndiyi halda, *-ib, -ib, -ub, -üb* şəkilçisi, ancaq ikinci və üçüncü şəxslərə aid feillərlə işlənir, birinci şəxsə aid feillərlə işlənmə bilmir” [9, 151-152].

- *Ib, -ib, -ub, -üb* şəkilçili feillərin birinci şəxsə işlənməsinə tarixi abidələrimizdə rast gəlinir. Hal-hazırda isə “gəlibəm”, “gəlibik” formaları nə qrammatik, nə də üslubi cəhətdən düzgün sayılmır.

-*Ib*⁴ şəkilçili feillər yeganə zaman şəkilçisidir ki, “idi” hissəciyi ilə işlənmir. Danışıq dilində və aşıq ədəbiyyatına dair nümunələrdə bu şəkilçidən sonra işlənən *-dı, -di, -du, -dü* isə “idi” hissəciyinin ixtisarı yox, *-dır*⁴ şəxs sonluğunun reduksiya uğramış formasıdır. Məsələn:

*Yazıq Ələsgəri oda salıbdı,
Fələk gözdən salıb, o da salıbdı...* (Aşıq Ələsgər).

Feilin zaman şəkilçilərindən sonra işlənən *idi, imiş, isə* hissəcikləri iş, hal və hərəkətin hekayə, rəvayət və şərtlə bağlayır. Bu özünü *gəldi* və *gəldirdi, gəlmişdir* və *gəlmişdi, gəlsə* və *gələrsə* feillərinin müqayisəsində özünü daha aydın şəkildə göstərir. Elmi ədəbiyyatda onlar gah “köməkçi feil”, gah da “bağlama” adı ilə təqdim olunmuşdur. Onların köməkçi feil olmadığını elmi dəlillərlə sübut edən A. Ə. Aslanovun bu barədə fikri xeyli maraqlı doğurur: “Müasir dilimizdə bir neçə hissəcik vardır ki, bunların yeri, mövqeyi düzgün müəyyənləşdirilməmiş və yanlış olaraq digər nitq hissələri sırasına daxil edilmişdir. Həmin hissəciklər qrammatika kitablarında öz əsl izahını və yerini tapmamışdır. Bu isə həm morfoloji, həm də sintaktik təhlil zamanı dolaşıqlığa səbəb olur” [7, 469]. Müasir ədəbi dilimizdə bu hissəciklərdən olan “idi”nin (“-dı, -di, -du, -dü”), demək olar ki, bütün zaman formalarından sonra işlənməsi halına rast gəlirik. Məsələn:

Zərnigar xanım bunların heç birini görmürdü... Əgər bir az irəlində yarğan gurultu ilə uçmasaydı, o, ayaq saxlamayacaq, bəlkə də torpağa qarışmış birbaşa Kürə düşəcəkdə... Yarğanın dibi görünürdü, oraya düşənin heç

süümüyü də ələ gəlməzdi...; Axı bunların çoxunu o özü düzəltmişdi (İ. Şıxlı).

Nümunələrə diqqət yetirsək, görürük ki, feilin indiki, qəti gələcək, qeri-qəti gələcək, nəqli keçmiş zamanlarına və şərt şəkilinə artırılan *idi* hissəciyi baş verən hərəkətin zamanından və şəklindən asılı olmayaraq, onu keçmiş zamanla bağlayır. *İmiş* hissəciyinə dair nümunələrdə də eyni vəziyyət müşahidə olunur. Məsələn:

Deyirlər ki, qədim zamanlarda bu torpaqlarda bir el yaşarmış. Bu el nə zindan bilərmiş, nə zəncir...Orada güclü gücsüzə zülm etməzmiş; O öz ailəsini son dərəcə sevirmiş (M. İbrahimov).

Vaxtilə *idi*, *imış* hissəcikləri ilə işlənmiş bu zaman formaları heç bir əsas olmadan keçmiş zamanın mürəkkəb formaları - uzaq keçmiş, qəti gələcəkli keçmiş, qeyri-qəti gələcəkli keçmiş, bitməmiş keçmiş və davamlı keçmiş adları ilə təqdim olunmuşdur [7, 331-336]. M.Hüseynzadə mürəkkəb xəbər şəkillərindən danışarkən yuxarıdakı adlandırmaların elmi cəhətdən heç bir əsasa malik olmadığını göstərmişdir. Onun mülahizələrindən çıxan nəticə budur ki, Azərbaycan dilində heç bir yaxın və uzaq keçmiş yoxdur [5, 151]. Deyilənlərə onu da əlavə etmək lazımdır ki, bunlar qrammatik yox, üslubi xarakterə malikdir. Prof. H.Həsənov bu fikri belə yekunlaşdırır: “İdi və imiş köməkçi vasitələrinin məzmununda zamanlıq anlayışı var. Buna əsasən keçmiş zaman formalarını artırmaq nə qrammatik, nə də elmi cəhətdən düzdür. Keçmiş zamanla əlaqədar sadalanan formalar qrammatik yox, üslubi səciyyə daşıyır” [4, 305].

Feilin mürəkkəb şəkilləri və təsriflənməyən formaları nitqin rəngarəngliyini və feilin digər nitq hisələri ilə əlaqəli semantikasını ifadə edən dil vahidləridir.

Feilin zaman kateqoriyası işin icrasını zaman baxımından müəyyənləşdirməyə xidmət edir, lakin bu zamanların fərqləndirilməsində müəyyən üslubi momentlər var. Nəsr əsərlərində təhkiyəçi obraz bəzən müxtəlif zamanlardan istifadə edir və işlətdiyi sözlərin məqsədəuyğunluq baxımından münasib olmasına çalışır.

Zamanların işlədilməsi ilə bağlı maraqlı bir üslubi cəhət mövcuddur. Danışiq keçmiş zamana aid olduqda o biri zamanlarda *-idi*, *-imış* hissəciklərindən biri işlənir. Hətta bəzən feilin biri keçmiş, o biri isə indiki zamanda işlənir. Ümumiyyətlə, təhkiyəçi obraz feilləri bu və ya digər zamanda işlədir. Məsələn:

Raxula dedim:

- Çandra Kamanın sinəsindən çıxmışdır, baharın nəfəsidir. O, insanlara həyat verir...; Camadar yenə danışır, söyürdü, söyür, danışır (M. İbrahimov).

Göründüyü kimi, kiçik mətn daxilində şühudi və nəqli keçmiş zaman, indiki zaman və onun hekayə şəklindən istifadə edilmişdir. Prof. Ə.Dəmirçizadə hekayə morfemi ilə rəvayət morfemini müqayisə edərək birincidə şühudi keçmiş zamana yaxınlıq olduğunu göstərir: “...rəvayət morfemi işin uzaq keçmişdə olmasını bildirmək üçün,...həm də fikrin şahidsizlik çalarlılığı, daha doğrusu, rəvayət çalarlılığı ilə ifadəsi üçün işlənir. Belə çalarlılıqları nəzərə al-

dıqda, hətta məqamına görə bunlar, tam olmasa da, bəzən antonimlik rəngində də işlənə bilər; məs.: - O bunları bilirdi? - Bilirmiş. Belə sual-cavabdan aydın olur ki, “bilirmiş” cavabında “keçmişdə bilirdi, indi isə bilmir” məzmunu eyhamla ifadə edilir, bu isə, azacıq da olsa, antonimlik çalarına işarədir” [3, 253].

Feilin yaratdığı üslubi məqamlardan biri də onun zamanlarının bir-birini əvəz etməsidir ki, bu da həmin feillərə qoşulan “-idi”, “-imiş” (xüsusilə də -imiş) hissəciklərinin yaratdığı keçmiş zaman məzmunu ilə bağlıdır. Məhz buna görə də eyni mətn daxilində qeyri-qəti gələcək zaman indiki zamanı əvəz edir. Məsələn:

Azada baxdıqca bütün bu nakam hislər onun ürəyində baş qaldırardı; Onun nağıllarına qulaq asa-asa bizi yuxu aparardı (M.İbrahimov); O, həmişə ovdan qayıdanda bu yolla Kürdən keçər və cələyə çatanda iki dəfə fit çalardı (İ. Şıxlı).

Feilin əmr, arzu, lazım, vacib və şərt şəkilləri həm qrammatik, həm də üslubi mənada işlədilir. Feilin əmr şəkli daha çox bədii üslubda işlənir və dialoq xarakterli olur. Burada qəti əmrdən tutmuş, arzu, xahiş, məsləhət və hətta yalvarış çalarlıqları da ifadə olunur. Məsələn:

D ö v l ə t b ə y. Götürün, yalvarıram sizə, bu saat oxuyun (C. Cabbarlı);
- Dur, şələ-küləni yığışdır, rədd ol burdan!;
- A kişi, ağılı başına yığ;
-Ağa, səbrin olsun (İ. Şıxlı).

Feilin digər şəkilləri öz qrammatik mənalarından başqa, gələcək zaman mənası yaradır. Məsələn, şərt şəkli şərtədən başqa, fərziyyə, təxmin, güman kimi çalarları da ifadə edir. Bəzən eyni şəklin dalbadal təkrarı yüksək emosionallığa gətirib çıxarır. Məsələn:

Saz tutulub yüz min sənəm oynasa.
Cəm oluban Rumü Əcəm oynasa,
Göydə mələk, yerdə adəm oynasa,
Həzzim olmaz hərgiz özgədən, gəlin! (M. P. Vaqif).

Şərt budaq cümlələrinin üslubi xüsusiyyətlərindən danışan Ə.Bağırov prof. Ə.Abdullayevin xəbəri xüsusi şərt şəkli ilə ifadə olunan şərt budaq cümləsi ilə baş cümlə arasındakı zaman uyuşması məsələsinə toxunaraq qeyd edir ki, “söhbət müəyyən normalardan ibarət olan nümunəvi ədəbi dildən gedirsə, aydındır ki, feilin xüsusi şərt şəkli həmişə özündən sonra gələn feilin müzare zamanda durmasını tələb edir (Vaxtım olsa, gələrəm; Bacarsam, yazaram; Gəlməsən, bilməzsən və s. kimi)” [2, 43-44]. Bir çox bədii nümunələr də bu faktı təsdiq edir.

Feilin *məsdər*, *feli sifət* və *feli bağlama* kimi formaları iki nitq hissəsinin xüsusiyyətlərini daşıyaraq, nitqdə həm feilə, həm də isim, sifət, zərfə məxsus qrammatik xüsusiyyətləri və üslubi çalarları özündə ehtiva edir.

Məsdər şəkilçisi -maq, -mək hazırda -ma, -mə şəklində daha çox işlənməkdədir. Şəkilçinin son samitinin düşməsi -ma, -mə şəkilçili məsdərlərin nitqdə üslubi yüngüllük yaratmasına səbəb olmuşdur. *Məsdər* isim kimi hallandığından

və mənsubiyyətə görə dəyişdiyindən -ma,-mə şəkilçili (bəzən -maq,-mək şəkilçili) sözlərin feil, yoxsa ad olmasına diqqət yetirilməlidir. Son zamanlar -ma,-mə şəkilçili formaların nitqdə fəallaşdığını müşahidə etmək mümkündür:

aparılma,gətirilmə,göndərilmə,baxılma,köçürmə,yazılma,oxuma,gəlmə.

Məsdərin bu şəkilçi ilə işlənən formasının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də ondan sonra III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisinin işlədilməsidir. Bəzi istisna hallar da var: *Sizin oxumanız mənim xoşuma gəldi; Qatari yola salma uzun çəkdi.* Nümunələrin birincisində I şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi işlənmiş, ikincisi isə mənsubiyyət şəkilçisi olmadan işlənmişdir. Bu isə onu göstərir ki, -maq,-mək-in öz mövqeyini -ma, -mə-yə tərək etməsi bütün şəxslər üzrə motivlənməyib. Y.Seyidovun aşağıdakı fikri bu baxımdan xeyli maraqlıdır: “Qeyd edək ki, müasir dildə -maq, -mək mövqeyində -ma, -mə əlamətinin işlədilməsi inkişaf etməmiş formadır. Bu forma daha çox üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir” [8, 358].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, -ma, -mə şəkilçi morfemi həm qrammatik, həm də leksik şəkilçi kimi omonimlik xüsusiyyətinə malikdir: feildən ad düzəldir və vurğulu olur; feilin inkar şəkilçisi kimi vurğusuzdur; məsdər şəkilçisi kimi vurğuludur. Deməli, bu şəkilçi haqqındakı bu məlumatları öyrənməklə danışan fonetik və qrammatik normaların tələblərinə əməl etmiş olur və öz fikrini həm qrammatik, həm də üslubi cəhətdən düzgün ifadə edir. Məsələn:

Bankda köçürmə ilə də hesablaşmaq olar~ Yazını heç kimdən köçürmə~ Yazının üzünü köçürmə xeyli vaxt apardı (Birinci ad, ikinci feilin əmr şəklinin inkar forması, üçüncüsü isə məsdərdir).

Feli sifətlərdən danışarkən -an, -ən şəkilçili feli sifətləri -ağan, -əyən və ya -qan, -kən şəkilçili sifətlərlə müqayisə edərək, ikincilərdə əlamət çalarının üstünlüyünə fikir vermək lazımdır. Məsələn, Şiddətli külək dənizdə coşqun bir fırtına qoparmışdır cümləsini *Şiddətli külək getdikcə coşan bir fırtına qoparmışdır* cümləsi ilə əvəz etsək, “coşqun” sifəti ilə “coşan” feli sifəti arasında üslubi, morfoloji fərqi aydınca görə bilərik. Sifət daimi əlamət bildirir, onda hərəkətdən doğan əlamət daha qabarıqdır. Feli sifət isə hərəkət məzmununu (coşmaq) ön plana çəkir. Bu sözlərin qrammatik fərqi isə onlardan yalnız birinin feilin əsas qrammatik kateqoriyası olan inkarlıq şəkilçisini qəbul etməsidir (coşan~coşmayan). Digər feili sifət şəkilçiləri- *-acaq, -acak, -malı, -məli, -ası, -əsi* feilin təsriflənən formaları ilə formaca oxşar olduğundan onların mətn daxilində fərqləndirilməsi çox vacibdir. Bu şəkilçilərdən *-malı, -məli* bəzi hallarda feilin vacib şəkilini tamamilə təkrar edir; Burada mətnin daxilindəki mənaya daha dərinə diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, *Alma yeməlidir ~ Uşaq yeməlidir* müqayisəsində birinci cümlədəki sözün daha çox əlamət məzmunlu olması, ikincinin isə hərəkətlə bağlılığı ön plana çəkilməlidir. Sadəcə olaraq, birinci cümlədəki söz isimləşmişdir və onun qarşısında əşya məzmunu təsəvvür olunur; müq. et: *Ax!.. necə kef çəkməli əyyam idi* (M.Ə.Sabir).

Feli sifət şəkilçilərindən ikisi - *-acaq² və -dıq⁴* çox hallarda mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir; məs.: *yazacağım* (məktub), *gətirəcəkləri* (yük), *axtardığım*

(kitab), *gördükləri* (iş). Məsələn:

Cammat da yolun qırağından onların baxdığı səmtə baxırdılar ki, görəcəkləri günlər də o səmtə idi... (M.Süleymanlı);

Bizlər idik xəlqin inandıqları...,

Bizdə idi cümlə qazandıqları (M.Ə.Sabir).

Feilin digər təsriflənməyən formaları kimi, feili sifətlər də zamana görə dəyişmişdir; amma ayrı-ayrı feili sifət şəkilçiləri zamana görə fərqlənməni aydın şəkildə göstərir; *baxılmış*, *baxdığımız* keçmiş, *baxan* indiki, *baxacağımız*, *baxılmalı*, *baxılması* gələcək zaman mənalarını bildirir. Müxtəlif zaman mənası bildirən feili sifətlərin bir-birini əvəz etməsi həm nitq mədəniyyəti, həm də üslubi baxımdan xeyli qüsurludur; məs.: “*Getdiyimiz yerlər onun xoşuna gəldi*” deyilə bildiyi halda, “*Gedəcəyimiz yerlər onun xoşuna gələcək*” demək və yazmaq olmaz. Bu həm də nitqin məntiqililiyi baxımından düzgün sayıla bilməz. H.Qafarov feili sifətlərlə bağlı nitq bacarıqlarının formalaşmasından danışarkən belə yazır: “Feili sifət şəkilçilərinin zamana görə fərqlənməsini öyrədərkən onlardan nitqdə istifadənin üslubi əhəmiyyətinə də xüsusi diqqət yetirilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, şagirdlər ifadə və inşa yazılarında, həmçinin şifahi nitqlərində indiki, keçmiş və gələcək zaman feili sifətlərini yerli-yerində işlətməkdə tez-tez səhvə yol verirlər” [6, 43].

Feili bağlama zərflə müqayisədə sinonim münasibətindədir, hətta elə feili bağlamalar var ki, onlar formaca mürəkkəb zərflərlə eynilik təşkil edir; məs.: -*a*, -*a*, -*a*, -*a* şəkilçili feili bağlama mürəkkəb zərflərlə formaca omonimdir: *tikə-tikə*~*tikə-tikə*; *üzə-üzə*~*üz-üzə*; *yana-yana*~*yan-yana*. Müqayisə olunanlardan birincilər feili bağlama, ikincilər isə mürəkkəb zərflərdir Məsələn:

Maral çıxdı dağ döşünə,

Səhər vaxtı gülə-gülə (S. Vurğun);

Onlar yana-yana danışdırlar;

İki gəmi yan-yana,

Biri getdi Salyana;

Əzizim, tikə-tikə,

Doğrandım tikə-tikə.

Anan saçını yolur

Kəfənin tikə-tikə (Folklordan).

Feili bağlama şəkilçilərinin əksər qismi sinonim səciyyəlidir. Bura zaman məzmunu bildirən -*anda*², -*dıqda*⁴, -*arkən*², -*ınca*⁴, -*dıqca*⁴ şəkilçiləri daxildir. Məsələn:

Narınca bax narınca,

Saxladım saralınca (Folklor);

Artdıqca həyasızlıq, olur el mütəhəmmil,

Hər zülmə dözən canları neylərdin, ilahi?! (M.Ə.Sabir).

Daha çox yazılı nitq üçün səciyyəvi olan feilin təsriflənməyən formaları hərəkət məzmunu ilə paralel olaraq, əşya, əlamət, o cümlədən hərəkətin əlaməti kimi qrammatik mənalarına da malikdir. Bu formaların əmələ gəlməsində

iştirak edən şəkilçilərin omonim və sinonim səciyyəli olması barədə danışan H.Həsənov onların bəzilərində sözdüzəldicilik qabiliyyəti olduğunu da qeyd edir [4, 307].

Dilin milli xüsusiyyətlərini özündə daha çox mühafizə edən feillər özünəməxsus kateqoriyalarının zənginliyi nəticəsində geniş morfoloji və üslubi imkanlara malikdir. Bu imkanların öyrənilməsi isə Azərbaycan dilinin üslub baxımından zənginliyini bir daha sübut edir. Vaxtilə A.Abdullayev cümlədə ahəngdarlığı pozan səbəblər içərisində feillərin düzgün işlədilməməsini qeyd edirdi: "...cümlədə ahəngdarlığı pozan səbəblər çoxdur; məsələn, keçmiş zaman feilləri əvəzinə danışqda bəzən indiki, bəzən də qeyri-müəyyən gələcək zaman feilləri işlətdikdə, cümlə ağırlaşır, ahəng pozulur və üslubca qüsurlu şəkə düşür..." [1, 218].

Yekun. Deməli, feilin təsirlilik, növ, inkarlıq, zaman və şəkil kateqoriyalarının xüsusiyyətlərini öyrənməklə işi bitmiş hesab etmək olmaz; hər bir kateqoriyanın daxili qatında hansı üslubi çaların olduğuna da diqqət etmək vacibdir. Mətn daxilində işlənən feil formaları ifadə edilən məzmunun həm düzgün, həm dəqiq, həm də üslubi baxımdan ahəngdar şəkildə meydana çıxmasına xidmət göstərməlidir.

Araşdırmanın elmi yeniliyi orasıdadır ki, bu məqalədə digər nitq hissələrindən öz semantikasını, qrammatik xüsusiyyətləri ilə seçilən feilin ayrı-ayrı kateqoriyaların üslubi imkanları sistemli şəkildə tədqiq olunur.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti onunla səciyyələnir ki, feilin üslubi cəhətdən öyrənilməsi onlardan istifadə zəngin, hərtərəfli ünsiyyət imkanına malik olan bir dilin mövcudluğunu göz önündə daha geniş miqyasda canlandırır və bu sahədə gələcək tədqiqatlara yol açır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1978, 278 s.
2. Bağırov Ə. Mürəkkəb cümlənin üslubi xüsusiyyətləri. Bakı: ADU, 1978, 52 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 269s.
4. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyəti, 2003, 399 s.
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə (morfolojiya). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
6. Qafarov H. Feili sifətlərin tədrisi ilə əlaqədar bacarıqların formalaşdırılmasına dair// "Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi". Bakı, 1984, №3, 43-48 s.
7. Müasir Azərbaycan dili, II cild (morfolojiya). Bakı: Elm, 1980, 506 s.
8. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfolojiya). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyəti, 2000, 403 s.
9. Seyidov Y. Əsərləri. 15 cildə. X cild. Bakı: Çapağlu, 2011, 552 s.

СТИЛЬНЫЙ ВИД НА ГРАММАТИЧЕСКИЕ КАТЕГОРИИ ГЛАГОЛОВ

Султан М.СЕЙДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются стилистические возможности грамматических категорий глагола, которые отличаются богатством своей семантики внутри частей речи. Изучение стилистических и морфологических особенностей категорий глаголов влияния, типа, отрицания, времени и образа приводит к выводу, что в процессе общения глаголы, представляющие национальный пласт языковой лексики, привлекают внимание своими семантико-функциональными особенностями и разнообразие стилистических оттенков.

Основную часть исследования автор посвятил роли временных суффиксов в тексте, которые выражают морфологические особенности временной категории глагола и создают мотивацию в общем понятии времени. Исследователь, обративший внимание на то, что были разные времена и работал с частицами, обосновывает тонкие смысловые оттенки, создаваемые этими частицами в глаголах, конкретными примерами из литературы.

В статье приведены стилистические качества неопределенных форм глагола в сравнении с другими частями речи, понятие действия, предмет, знак, стиль и др. Возникновение новых языковых особенностей в результате сочетания общих грамматических особенностей оценивается как качественное содержание языкового потока.

Среди научных новинок исследования - систематическое изучение стилистических возможностей различных грамматических категорий глагола, который отличается от других частей речи своей семантикой.

Ключевые слова: стилистическая морфология, грамматические категории, временная категория глагола, частицы «иди», «имиш», «и», неопределенные формы глагола

STYLE VIEW OF GRAMMAR CATEGORIES OF VERBS

Sultan M.SEYIDOVA

SUMMARY

The article examines the stylistic possibilities of the grammatical categories of the verb, which are distinguished by the richness of their semantics within the parts of speech. The study of stylistic and morphological features of the categories of verbs of influence, type, negation, time and image leads to the conclusion that in the process of communication, verbs representing the national layer of language vocabulary attract attention with their semantic-functional features and variety of stylistic shades.

The author devoted the main part of the research to the role of time suffixes in the text, which express the morphological features of the tense category of the verb and create motivation in the general concept of time. The researcher, who drew attention to the fact that there were different times, and that they were processed with particles, substantiates the subtle shades of meaning created by these particles in verbs with concrete examples selected from the literature.

The article gives the stylistic qualities of the indefinite forms of the verb in comparison with other parts of speech, the concept of action, object, sign, style, etc. The emergence of new linguistic features as a result of a combination of general grammatical features is assessed as a qualitative content in the language flow.

Among the scientific novelties of the research is that this study systematically explores the stylistic possibilities of different grammatical categories of the verb, which differs from other parts of speech by its semantics.

Keywords: stylistic morphology, grammatical categories, tense category of the verb, particles "was", "was", "but", indefinite forms of the verb